

Pelancongan-Tani di Malaysia: Isu Konseptual, Penjenisan dan Penyertaan Masyarakat

SULONG MOHAMAD

ABSTRAK

Rencana ini, menjelaskan konsep pelancongan-tani dan membezakannya dengan bentuk pelancongan lain, seperti pelancongan ekologi, pelancongan alam semula jadi, lawatan-tani, percutian keluarga hujung minggu dan pelancongan kampung. Juga membincangkan isu yang menyebabkan seruan dibuat bagi memajukan pelancongan-tani di negara ini. Ekoran usaha tersebut, maka muncullah sekurang-kurangnya tiga jenis pelancongan-tani daripada 10 jenis yang mungkin dapat dikenal pasti dalam landskap budaya Malaysia pada masa hadapan. Tidak syak lagi, bentuk pelancongan ini telah meluaskan asas dan produk pelancongan Malaysia dan pelancongan-tani juga memungkinkan penyertaan pelbagai kumpulan sosial, termasuklah petani kecil, dalam aktiviti ekonomi yang pesat berkembang ini. Penyertaan petani kecil, terutamanya, dapat menawarkan pelancongan alternatif bagi memenuhi keperluan pelbagai kumpulan pelancong.

ABSTRACT

This paper, discusses the concept of agrotourism and differentiates it from other forms of tourism such as ecotourism, nature tourism, agritourism, weekend retreats and village tourism. Also outlines the issues that lead to the calls for the development of agrotourism in this country. As a result of such efforts, there have emerged at least three typologies of agrotourism out of 10 possible typologies which may be identified in the future in the Malaysian cultural landscape. This form of tourism, no doubt, has broadened the tourism base and products of Malaysia and it has also makes it possible the participation of wider social groups, including the small farmers, in this fast expanding economic activity. The participation of small farmers in particular could offer alternative tourism to cater for the needs of different groups of tourist.

PENGENALAN

Sejak Menteri Pertanian Malaysia menghebahkan idea pelancongan-tani pada tahun 1991, idea itu menarik minat ramai orang. Seruan juga telah dibuat bagi memajukan sektor pelancongan tersebut, dan beberapa rencana telah ditulis mengenainya dalam akhbar dan majalah tempatan (misalnya, *New Straits Times* 4 Ogos 1992, 28 Jun 1993, 7 Disember 1991; *Berita Harian* 27 April 1993, 10 Mei 1993, 2 Februari 1993; *Business Times* 24 Jun 1992; Abdul Rahman 1993; Saodah Elias 1992; Dina Fuad 1992; Ahmad Kamil Mohammad 1993). Di samping itu satu konferensi antarabangsa bertajuk *International Conference on Agrotourism Industry* telah diadakan di Kuala Lumpur pada 28 – 30 Julai 1992 (Ailin Ton et al. 1993).

Apa yang jelas daripada pengumuman di atas ialah kekeliruan yang meluas tentang apa yang dimaksudkan dengan pelancongan-tani (Chandrasekaran 1993; Sulong Mohamad 1993). Walau bagaimanapun, berdasarkan garis panduan yang dicadangkan oleh Lembaga Persatuan Peladang (Malaysia), sekurang-kurangnya terdapat dua bentuk pelancongan-tani yang telah beroperasi di negara ini, dan satu lagi dalam peringkat perancangan (Chandrasekaran 1993; Sulong Mohamad 1993).

Kertas ini membincangkan ketiga-tiga bentuk pelancongan-tani tersebut dengan tujuan untuk membentuk satu penjenisan mengenainya. Namun begitu, penjenisan yang dikenalpastikan itu tidak terhad kepada bentuk yang sudah wujud dan dalam peringkat idea sahaja tetapi juga meluas kepada segala bentuk yang mungkin akan muncul pada masa hadapan. Dengan mengemukakan satu penjenisan yang lengkap, dapatlah pelbagai bentuk penyertaan masyarakat dalam sektor pelancongan ini dikenalpasti. Tetapi sebelum pokok persoalan ini dibincangkan, perlulah dijelaskan terlebih dahulu beberapa isu konseptual dan pemikiran di sebalik idea pelancongan-tani. Perlu juga ditegaskan di sini bahawa pelancongan-tani dalam beberapa bentuk boleh menawarkan suatu alternatif kepada pelancongan massa (Weaver 1991:414). Pelancongan-tani juga berpotensi besar dalam menyediakan peluang kepada petani kecil menyertai urusan niaga ini, dan dengan itu dapatlah mereka mempelbagaikan kegiatan mereka serta menambahkan punca pendapatan mereka.

MENJELASKAN BEBERAPA ISU KONSEPTUAL

Pelancongan-tani adalah satu istilah yang sangat mengelirukan dan mudah dikelirukan, malah telah dikelirukan dengan beberapa istilah

lain. Kajian tentang kandungan beberapa rencana dalam akhbar tempatan yang tersenarai dalam bahagian Rujukan dan dalam pasca-sidang konferensi di atas akan memperkuat lagi hujah ini. Hal ini terjadi kerana sejak akhir-akhir ini, muncul beberapa bentuk pelancongan, antaranya: pelancongan ekologi, pelancongan alam semula jadi, pelancongan kampung, lawatan-tani (agritourism, *New Straits Times* 2 Oktober 1993) dan percutian keluarga hujung minggu. Semua bentuk pelancongan itu akan dijelaskan dan dibezakan dengan konsep pelancongan-tani.

Pelancongan ekologi adalah lawatan dan percutian di kawasan alam semula jadi yang telah dikuatkuasakan langkah pemeliharaan dan pemuliharaan (Sistem Penerbangan Malaysia 1993; Farrell & Runyan 1991; Boo 1990). Dalam pelancongan ekologi, pemeliharaan dan pemuliharaan sistem alam semula jadi dan pelancongan dianggap sama penting (Farrell & Runyan 1991). Malah pemeliharaan dan pemuliharaan alam semula jadi diadakan supaya pelancongan dapat diteruskan. Sebaliknya pelancongan pula menyumbang ke arah usaha pemeliharaan dan pemuliharaan alam semula jadi (Lee & Shepenger 1992). Tujuan program lawatan dan percutian di kawasan seperti itu ialah untuk menikmati, mengalami dan mempelajari alam semula jadi. Kerana itu di kawasan tersebut disediakan kemudahan untuk pelawat. Di Malaysia, contoh tapak pelancongan ekologi ialah Taman Hidupan Burung di Kuala Selangor, Taman Negara di Wilayah Tengah Semenanjung Malaysia; Taman Negara Gunung Kinabalu, Taman Hidupan Penyus Rantau Abang dan Lembah Danum, Sabah.

Pelancongan alam semula jadi pula melibatkan pengembaraan ke, dan penginapan di kawasan alam semula jadi dengan tujuan untuk mencari pengalaman yang luar biasa atau mencabar (Sistem Penerbangan Malaysia 1993; Farrel & Runyan 1991; Place 1991) Selalunya kemudahan untuk pelancong tidak disediakan di kawasan tersebut. Di kawasan tersebut, juga diadakan usaha pemeliharaan alam semula jadi. Oleh itu terdapat tindan lapis antara pelancongan ekologi dengan pelancongan alam semula jadi. Malah kedua-dua bentuk pelancongan ini dikategorikan sebagai pelancongan berasaskan alam semula jadi (Farrell & Runyan 1991). Contoh pelancongan jenis ini ialah pengembaraan ke kemuncak Gunung Kinabalu di Sabah, atau ke kemuncak Gunung Himalaya di Nepal (Furer-Haimendorf 1984) atau ke Gua Niah di Sarawak (Sistem Penerbangan Malaysia 1993).

Lawatan-tani ialah suatu perniagaan di tapak ladang yang kini dilaporkan sedang pesat berkembang di New York, Amerika Syarikat (*New Straits Times* 2 Oktober 1993). Lawatan-tani melibatkan kunjungan harian oleh pelawat dari bandar ke ladang bagi mengalami suasana desa-pertanian yang damai, mempelajari kegiatan pertanian

serta cara hidup petani atau menyertai kegiatan rekreasi di luar bandar. Kadang-kadang pengguna dari bandar datang ke ladang untuk membeli hasil tani yang segar dan bersih. Kegiatan rekreasi seperti memancing, menunggang kuda, mengembara ke alam semula jadi dan berkelah disediakan. Lawatan-tani tidak melibatkan pengunjung menginap di ladang dan kemudahan untuk itu tidak disediakan.

Di Malaysia, kegiatan itu telah berkembang sejak beberapa tahun yang lalu. Beberapa tapak pertanian yang terletak hampir dengan bandar ada menawarkan kegiatan memancing ikan, dengan pelawat dikenakan bayaran masuk. Di Cameron Highlands, pelawat ke kawasan tanah tinggi tersebut akan mengambil kesempatan untuk mengunjungi ladang teh atau taman bunga mawar. Kebelakangan ini terdapat pula program yang menawarkan penduduk tempatan dan pelancong asing melawat ke kebun pada musim buah-buahan. Kini kegiatan ini terdapat di Perak dan Selangor, dan mungkin akan merebak ke negeri lain jika terdapat sambutan yang baik daripada pelawat.

Pada akhir tahun 1970-an, wujud apa yang Hoffmann (1979) istilahkan sebagai *pelancongan kampung*. Pelancongan jenis ini berkembang di Cherating, Pahang. Berdasarkan konsep ini, pelancong yang mahukan penginapan murah dan sanggup mencuba makanan penduduk tempatan, boleh tinggal di rumah orang kampung bersama-sama keluarga mereka, dengan dikenakan bayaran minimum. Bayaran ini termasuk penginapan, sarapan, makan tengah hari, petang dan malam. Konsep pelancongan ini digemari oleh pelancong yang ingin jimat cermat, dan mereka dikatakan sangat berminat mengambil bahagian dalam kegiatan harian penduduk tempatan, yang bilangannya menurut seramai 120 orang Kadir Din (1988).

Berdasarkan pemerhatian penulis, perkembangan pelancongan kampung di Cherating telah melalui dua tahap. Tahap pertama, sebagaimana diterangkan di atas, penduduk kampung menawarkan bilik untuk disewa dan sajian makanan di rumah mereka sendiri. Kini, pada tahap kedua, beberapa usahawan tempatan dan luar, telah mendirikan chalet serta restoran untuk pelawat. Di suatu kawasan berhampiran pantai, terdapat beberapa kelompok chalet yang dimiliki oleh usahawan yang berlainan. Terdapat juga restoran yang diusahakan oleh peniaga muda dari luar yang menyediakan sajian makanan Barat dan tempatan. Tidak ada angka tentang jumlah sebenar chalet dan restoran di kawasan itu (Kadir Din 1988). Dengan kemunculan chalet dan restoran tersebut, penduduk tempatan mungkin tidak lagi menyediakan bilik dan sajian makanan di rumah mereka, kecuali bilangan pelawat melebihi kemudahan penginapan yang ditawarkan oleh pengusaha chalet.

Pada awal tahun 1990-an, terdapat satu perkembangan terbaru dalam arena pembangunan pelancongan di negara ini. Mulai tahun 1993, satu lagi konsep, iaitu *percutian keluarga hujung minggu* (weekend retreats) diperkenalkan di Pagoh, Johor. Di satu kawasan seluas 167 hektar, Perbadanan Kemajuan Ekonomi Negeri Johor (PKENJ) sedang memajukan projek Dusun Damai yang berteraskan konsep percutian keluarga pada hujung minggu (PKENJ t.t.). Kawasan Dusun Damai itu akan dipecahkan sempadan kepada 160 lot. Setiap lot luasnya 0.8 hektar; daripada luas itu 0.4 hektar akan ditanam dengan pokok durian daripada klon terpilih, 0.2 hektar dengan pokok dokong, 0.1 hektar dengan pelbagai jenis buah-buahan tempatan dan 0.1 hektar lagi untuk tapak rumah yang akan didirikan sebuah rumah tradisional Melayu (PKENJ t.t., *Utusan Malaysia* 12 Julai 1993, *Berita Harian* 14 Julai 1993). Lot itu dijual kepada pembeli. Di bawah konsep ini, pemaju akan menanam semua pokok dan mendirikan rumah di setiap lot serta mengendalikan kerja penjagaan, pembajakan dan keselamatan bagi tempoh lima tahun tanpa sebarang bayaran perkhidmatan. Selepas tempoh itu peserta (pembeli) boleh memilih sama ada mahu menyerahkan tanah mereka untuk diuruskan oleh pemaju dengan dikenakan bayaran perkhidmatan atau menguruskannya sendiri.

Kedudukan Dusun Damai yang strategik, iaitu berhampiran dengan Lebuhraya Yong Peng – Pagoh membolehkan peserta dari Johor atau Kuala Lumpur mengunjungi lokasi itu dan berehat bersama-sama keluarga pada hujung minggu di kebun sendiri. Projek ini membuka peluang kepada penghuni bandar memiliki rumah kedua dan kebun di kawasan desa-pertanian yang jauh daripada kesibukan bandar. Dusun Damai, oleh kerana tidak menyediakan penginapan dan kemudahan lain untuk pelancong, dan pengunjung pula terhad kepada peserta sahaja, tidak menepati kriteria pelancongan-tani. Walau bagaimanapun, Dusun Damai mungkin akan bertukar menjadi satu urusan niaga pelancongan-tani sekiranya pemaju pada suatu masa nanti menyediakan kemudahan penginapan dan lain-lain kepada pelawat, atau peserta menyewakan rumah mereka kepada pelancong.

Pelancongan-tani berbeza dengan semua bentuk pelancongan di atas. Lembaga Persatuan Peladang (Malaysia) telah memberikan beberapa panduan tentang apa yang dimaksudkan dengan pelancongan-tani. Mengikut pertubuhan itu, sesuatu tapak pelancongan-tani mestilah kawasan sebenar bagi pengeluaran tanaman dan hasil pertanian, dan bukannya sesuatu untuk dipertunjukkan kepada pelancong. Di tapak sedemikian mestilah dilengkapi dengan kemudahan penginapan untuk pelawat (Chandrasekaran 1993). Tetapi definisi ini boleh diperluaskan lagi. Dalam tulisan terdahulu (Sulong Mohamad 1993), pelancong-tani telah ditakrifkan sebagai suatu urusan niaga yang berjalan

di tapak pengeluaran pertanian sama ada untuk pengeluaran hasil tanaman, akuakultur atau ternakan binatang di kawasan desa atau pinggir bandar, dan menawarkan kemudahan penginapan, sajian makanan, rekreasi, bilik seminar dan pendidikan pertanian kepada pelawat untuk satu jangka masa pendek. Tapak tersebut mungkin berupa kawasan pengeluaran pertanian sebenar atau pusat penyelidikan pertanian dan dikendalikan serta diuruskan oleh petani sendiri, badan awam atau pihak swasta. Di tapak tersebut, pelawat berpeluang mempelajari cara hidup petani atau pekerja pertanian, berekreasi, menikmati suasana desa-pertanian serta dapat pula membeli hasil pertanian yang mungkin terdiri daripada sayur-sayuran, buah-buahan, benih pokok, hasil kerja tangan petani dan lain-lain lagi. Oleh itu, pelancongan-tani mestilah dapat membuka peluang kepada petani, khususnya, untuk mempelbagaikan kegiatan mereka selain semata-mata bergantung kepada kerja pertanian, dan dengan itu dapat pula menambahkan pendapatan keluarga mereka.

Pelancongan berasaskan ladang yang terdapat di Australia dan Eropah ialah salah satu bentuk pelancongan-tani. Ini kerana pelancongan berasaskan ladang ialah suatu urusan niaga yang berjalan di ladang, tetapi sifatnya hanyalah melengkapi operasi ladang sedia ada, dan menawarkan kemudahan penginapan serta aktiviti rekreasi kepada pelawat jangka pendek (Holsinger 1993). Menurut Davies dan Turner (1993), Uhlig (1993) dan Holsinger (1993), pelancongan berasaskan-ladang telah lama bertapak di Britain, Jerman dan Australia, sekurang-kurangnya sejak Perang Dunia Kedua. Sektor pelancongan ini muncul kerana kejatuhan pendapatan petani dan meningkatnya permintaan terhadap kegiatan rekreasi di kawasan desa. Di Jerman, terdapat badan awam dan persatuan peladang yang mengalakkan petani menyertai kegiatan ini (Uhling 1993). Di Australia, kegiatan ini digalakkan bagi menstabilkan pendapatan petani (Holsinger 1993). Oleh itu pelancongan-tani bukanlah sesuatu yang baru.

Di Malaysia, industri pelancongan masih baru (Malaysia 1991), apatah lagi pelancongan-tani. Urusan niaga pelancongan-tani pertama beroperasi pada Jun 1991, iaitu dua bulan sebelum Menteri Pertanian Malaysia mengumumkan idea tersebut (Temu bual peribadi dengan Encik Zaki Sulaiman, Pengurus Penggalakkan dan Pemasaran Tekam Plantation Resort pada Jun 1993). Istilah pelancongan-tani adalah baru sama ada di Malaysia atau di peringkat antarabangsa (Sulong Mohamad 1993). Istilah itu tidak pernah digunakan sebelum pengumuman dibuat oleh Menteri Pertanian Malaysia.

PEMIKIRAN DAN MINAT DI SEBALIK IDEA PELANCONGAN-TANI

Untuk memahami pemikiran dan minat terhadap pelancongan-tani, perlulah perkembangan industri pelancongan serta sumbangannya kepada ekonomi negara ini ditinjau.

Industri pelancongan berkembang pesat di Malaysia dan telah memberi sumbangan yang besar kepada ekonomi negara. Rancangan Malaysia Keenam melaporkan bahawa jumlah ketibaan pelancong antarabangsa meningkat daripada 3.1 juta pada tahun 1985 kepada 6 juta pada 1990 dan dijangka akan mencapai 8 juta pada 1995 (Malaysia 1991). Pendapatan kasar daripada perbelanjaan pelawat pada 1990 berjumlah RM 4500 juta, iaitu pertambahan sebanyak RM 3000 juta dari tahun 1985, dan berkembang pada kadar 24.5 peratus setahun dalam tempoh tersebut. Pada tahun 1990, guna tenaga yang terlibat secara langsung dalam sektor hotel berkembang daripada 25,170 pada tahun 1985 kepada 39,960 pada 1990, menghasilkan 14,790 pekerjaan tambahan. Perangkaan ini tidak termasuk bilangan pekerjaan dalam agensi pelancongan, sektor pengangkutan untuk pelancongan dan kegiatan lain yang ada kaitannya secara langsung atau tidak langsung dengan sektor itu. Oleh itu Rancangan Malaysia Keenam telah mengakui bahawa industri itu telah membantu memperbaiki akaun perkhidmatan imbalan bayaran, menambahkan pendapatan negara serta meningkatkan peluang pekerjaan, nilai ditambah dan rantaian dengan sektor ekonomi lain.

Di sebalik perkembangan yang pesat dan sumbangan yang besar itu, terdapat beberapa isu yang menyelubungi industri pelancongan Malaysia. Pertama, Malaysia menghadapi masalah imej yang hendak ditonjolkan kepada masyarakat antarabangsa. Negara ini dikatakan mempunyai hampir semua tarikan pelancong yang juga terdapat di negara lain; pantai, gunung, hutan tropika, kebudayaan dan etnik yang pelbagai, warisan sejarah dan budaya dan iklim yang panas sepanjang tahun. Kerana kepelbagaian inilah maka negara ini menghadapi masalah untuk mencari suatu imej yang sesuai dan unik. Kementerian Kebudayaan, Kesenian dan Pelancongan mengharapkan agar sektor pelancongan-tani boleh memainkan peranan yang positif ke arah matlamat ini.

Industri pelancongan juga didapati kurang memberikan sumbangan kepada sektor pertanian. Mengikut satu laporan, pada masa ini cuma enam peratus sahaja daripada pendapatan daripada perbelanjaan pelancong meresap ke dalam sektor pertanian (Abdul Aziz et al. 1990). Dengan kata lain, petani yang tersebar di seluruh negara menikmati faedah yang sedikit sahaja daripada perkembangan industri pelancongan. Oleh itu, masih terdapat peluang yang besar untuk meman-

jangkan rantaian industri ini kepada sektor pertanian. Selain itu, dengan mewujudkan urus niaga pelancongan di tapak pengeluaran pertanian, nilai ditambah dapat ditingkatkan bagi kawasan pertanian dan kegiatan pertanian dapat dipelbagaikan.

Satu lagi isu yang berkaitan ialah asas dan produk pelancongan di Malaysia masih kecil (Malaysia 1991). Dalam usaha untuk meningkatkan ketibaan pelancong antarabangsa dan menggalakkan pelancongan dalam negara, asas dan produk pelancongan perlulah diperluaskan. Pelancongan-tani boleh menyumbang ke arah usaha ini dan dengan itu pelancong disediakan dengan pelbagai pilihan. Dengan asas yang lebih luas itu, diharapkan pelancong akan lebih lama menginap di negara ini, dan memberikan sumbangan yang lebih besar kepada ekonomi negara.

Pembangunan pelancongan di negara ini lebih banyak memberi manfaat kepada negeri maju di pantai barat Semenanjung Malaysia. Sebahagian besar pelancong dan perkembangan hotel yang pesat masih tertumpu di tiga destinasi yang utama, iaitu Kuala Lumpur, Pulau Pinang, dan Johor Bahru (Oppermann 1991; Malaysia 1991). Sabah dan Sarawak menerima kunjungan pelawat yang sedikit. Dengan mewujudkan industri pelancongan-tani di negeri pertanian yang kurang maju, mungkin aliran pelancong boleh dialihkan ke kawasan tersebut. Dengan demikian bolehlah industri pelancongan memberikan sumbangan yang lebih besar kepada negeri berkenaan.

Dalam konteks di ataslah idea pelancongan-tani lahir, dan semakin menarik minat pelbagai pihak. Sekarang ini telah banyak seruan dibuat, mengajak petani dan masyarakat Malaysia memajukan industri pelancongan-tani. Setelah lima tahun idea itu diumumkan, konsep pelancongan-tani masih belum diterjemahkan secara meluas di negara ini. Di bawah ini dibincangkan dua urus niaga pelancongan-tani yang telah pun berjalan dan satu lagi dalam peringkat perancangan, dengan tujuan untuk membentuk satu penjenisan dan mengenalpasti bentuk yang masyarakat dapat menyertai kegiatan ekonomi ini.

URUS NIAGA PELANCONGAN-TANI YANG SEDANG BEROPERASI

Dua urus niaga pelancongan-tani yang sedang berjalan sekarang ini ialah Tekam Plantation Resort dan Projek pelancongan-tani di Kampung Guntong Luar, Setiau.

TEKAM PLANTATION RESORT

Pusat Penyelidikan Pertanian Tun Abdul Razak (tempat terletaknya Tekam Plantation Resort) terletak di wilayah tengah Semenanjung Malaysia di daerah Jerantut, Pahang. Pusat penyelidikan ini yang dibuka pada tahun 1972, dikelilingi oleh skim petempatan FELDA di dalam rancangan pembangunan Wilayah Jengka Tiga Segi. Bandar Jerantut, ibu daerah Jerantut, terletak kira-kira 15 km ke timur laut dari sini dan di sebelah barat pula lebih kurang 25 km ialah Bandar Pusat, iaitu pusat Wilayah Jengka Tiga Segi (Sulong Mohamad 1991). Bandar Jerantut ialah pintu masuk ke Taman Negara. Kedudukan pusat penyelidikan ini di pertengahan jalan antara ibu negara dengan Taman Negara memberikan beberapa kelebihan lokasi kepadanya. Ini kerana ramai juga pelawat antarabangsa singgah di sini dalam rangka lawatan mereka ke Taman Negara.

Kawasan Pusat Penyelidikan Pertanian Tun Abdul Razak yang luasnya 5 500 ekar itu ditanam dengan pelbagai tanaman – kelapa sawit, getah, koko, kopi, durian, rambutan, cempedak dan lain-lain untuk tujuan penyelidikan. Di satu kawasan berhampiran dengan pintu masuk dikhaskan tapak untuk kompleks pejabat kerajaan dan perumahan pegawai dan pekerja pertanian. Di sini tinggal kira-kira 200 keluarga yang terdiri daripada pegawai tinggi, pegawai tingkatan biasa dan pekerja ladang. Petempatan di pusat ini lebih kecil daripada mana-mana Kampung FELDA (Sulong Mohamad 1985; MacAdreus 1977).

Di kompleks pejabat kerajaan dan perumahan inilah terdapatnya kemudahan istirehat dan penginapan yang dinamakan Banglo Semai Bakti. Kemudahan ini diuruskan oleh FELDA Niaga, sebuah badan koperasi peneroka FELDA yang menjalankan kegiatan perniagaan di dalam rancangan FELDA. Banglo Semai Bakti menyediakan kemudahan penginapan untuk pegawai kerajaan dan FELDA sahaja yang berkunjung ke sini kerana urusan rasmi. Oleh itu sejak tahun 1972 sehingga 1991, pusat penyelidikan ini ditubuhkan semata-mata untuk tujuan penyelidikan pertanian dan tidak dibuka kepada pelawat umum.

Perubahan matlamat untuk menjadikan kawasan ini sebagai pusat penyelidikan pertanian dan juga pusat percutian kepada pengunjung daripada kalangan bukan pegawai kerajaan berlaku pada Jun 1991 apabila pengurusan Banglo Semai Bakti diserahkan oleh FELDA Niaga kepada Perbadanan Khidmat Pertanian FELDA, sebuah badan awam yang peneroka FELDA di seluruh negara memiliki saham. Dengan perubahan falsafah dan pengurusan tersebut, nama Banglo Semai Bakti ditukar kepada Tekam Plantation Resort. Maka sejak enam tahun yang lalu, bertapaklah urus niaga pelancongan-tani di sini setelah pusat ini dibuka kepada pelawat dalam negara dan antarabangsa. Pusat ini

dikatakan telah melaksanakan konsep pelancongan-tani lebih awal daripada pengumuman idea tersebut oleh Menteri Pertanian Malaysia (Temu bual peribadi dengan Encik Zaki Sulaiman, Pengurus Penggalakkan dan Pemasaran Tekam Plantation Resort pada Jun 1993). Tekam Plantation Resort menyediakan beberapa kemudahan kepada pelawat. Kemudahan penginapan yang terdapat di sini terdiri daripada rumah tetamu yang dilengkapi dengan 16 bilik, 15 buah kotej, empat buah chalet dan sebuah asrama. Setiap kotej dan chalet mempunyai dua bilik berserta dengan kelengkapan dapur. Kemudahan lain ialah sebuah bilik seminar dan dua buah restoran, satu daripadanya ditempatkan di rumah tetamu dan satu lagi di sebelah bilik seminar. Untuk aktiviti rekreasi, disediakan sebuah kolam renang, dua buah gelanggang tenis dan beberapa kolam untuk memancing dan bersampan.

PROJEK PELANCONGAN-TANI DI KAMPUNG GUNTONG LUAR, SETIU

Projek ini telah dilaksanakan sejak tahun 1992 (Rosli Zakaria 1992; Chandrasekaran 1993). Di tapak seluas 280 hektar di Kampung Guntong Luar, seramai 2222 petani telah menterjemahkan idea Menteri Pertanian supaya menjadi satu realiti dan urus niaga yang berjaya. Kesedaran untuk melaksanakan projek pelancongan-tani timbul setelah mendapati bahawa aktiviti pelancongan di daerah Setiu dan Besut terlalu berorientasikan pantai, seperti yang diusahakan di Merang dan Pulau Redang. Oleh itu difikirkan eloklah daerah itu menawarkan produk alternatif kepada pelancong.

Dikendalikan dan diuruskan oleh Persatuan Peladang Kawasan Setiu, projek pelancongan-tani di kampung tersebut menelan belanja kira-kira dua juta ringgit Malaysia dan diusahakan secara koperasi. Petani di kawasan itu digalakkan dan diajak menjadi ahli persatuan dengan membayar yuran ahli. Keuntungan daripada urus niaga tersebut akan dinikmati oleh petani kerana dividen sebanyak 10 peratus akan diagihkan kepada ahli. Ini bermakna ahli akan memperoleh faedah yang lebih besar jika mereka membayar yuran yang lebih tinggi.

Di tapak tersebut, kawasan seluas 255 hektar telah diusahakan untuk tanaman kelapa sawit, dan selebihnya dimajukan sebagai kebun buah-buahan berdasarkan konsep pertanian sepadu. Dalam semangat gotong royong, petani di kawasan itu telah membersihkan kawasan untuk mendirikan kemudahan penginapan, khemah latihan pertanian, restoran dan menanam pokok buah-buahan serta menggali kolam ikan air tawar.

Di kawasan seluas dua hektar, ditanam pokok buah-buah seperti belimbing besi, durian, petai, cempedak dan beberapa jenis pisang. Di dalam sembilan buah kolam terdapat pelbagai jenis ikan seperti jelawat, ubi, patin, tongsan, talapia merah, keli dan juga udang harimau.

Kini di tapak pelancongan-tani tersebut sudah tersedia 20 chalet yang dapat menampung 60 orang pelawat pada satu-satu masa. Oleh itu, pelancong yang berkunjung ke sini disediakan kemudahan untuk menikmati kedamaian dan kehijauan desa-pertanian yang berbeza daripada suasana pantai, mempelajari cara hidup petani di kawasan sekitar dan hal yang berkaitan dengan pertanian, mengadakan seminar atau pertemuan dan berekreasi. Antara kegiatan rekreasi yang disediakan ialah memancing ikan, berkelah di tepi sungai, memberi makan kepada ikan dan bermain tenis atau bola tampar (Perbincangan tentang projek pelancongan-tani di Kampung Guntung Luar, Setiu, Terengganu didasarkan kepada Rosli Zakaria 1992; Chandrasekaran 1993).

USAHA PELANCONGAN-TANI DALAM PERINGKAT PERANCANGAN

Satu-satunya contoh usaha pelancongan-tani dalam peringkat perancangan ialah Dusun Peranginan SUKIDA. SUKIDA ialah singkatan bagi frasa "suasana untuk keluarga istirehat dengan amannya" (Intrends Prima Jati t.t.). Walaupun belum lagi dilaksanakan, usaha ini dibincangkan untuk menunjukkan kemungkinan lahirnya penjenisan pelancongan-tani ini di negara ini pada masa hadapan.

Dusun Peranginan SUKIDA akan dimajukan oleh Intrends Prima Jati, sebuah syarikat swasta, di kawasan seluas 83.6 hektar. Kawasan ini terletak di Mukim Ulu Semenyih di dalam daerah Hulu Langat. Kedudukan geografinya sangat baik kerana berhampiran dengan bandar sedia ada, seperti Pekan Semenyih, Bandar Kajang dan Bandaraya Kuala Lumpur. Perjalanan kereta dari Kuala Lumpur ke sini dianggarkan kira-kira satu jam ke satu jam setengah. Di sekitar kawasan tersebut pula terdapat tapak perkelahan, air terjun Sungai Tekala, Empangan Semenyih, Tasik Semenyih yang panjangnya lapan kilometer dan Hutan Rekreasi Semenyih. Selain itu terdapat juga sumber alam semula jadi yang indah, damai dan boleh digunakan untuk berbagai-bagai tujuan rekreasi.

Konsep Dusun Peranginan SUKIDA adalah unik kerana belum terdapat idea seperti ini di mana-mana pun di Malaysia buat masa ini (Intrends Prima Jati t.t.; Abdul Razak Din 30 Jun 1993). Tetapi kemungkinan konsep ini akan berkembang dalam sedikit masa lagi tetap ada.

Menurut konsep ini kawasan pembangunan untuk Dusun Peranginan SUKIDA akan dipecahkan sempadan kepada beberapa lot. Setiap lot luasnya kira-kira 0.4 hektar, iaitu luas minimum yang dibenarkan bagi tanah pertanian. Lot tersebut akan dijual kepada orang perseorangan. Pembeli lot akan menjadi peserta projek pembangunan ini, sama seperti Dusun Damai di Pagoh. Untuk menggalakkan penyertaan yang lebih ramai, setiap peserta dibenarkan membeli satu lot sahaja.

Pemaju konsep pembangunan itu, Intrends Prima Jati, akan memperuntukkan beberapa lot di beberapa lokasi di dalam kawasan pembangunan tersebut untuk mendirikan beberapa buah chalet bagi disewakan kepada pelawat, sebuah restoran kampung di kemuncak bukit, sebuah kompleks sukan yang dilengkapi dengan kemudahan sukan seperti sepak takraw, tenis, badminton dan kegiatan riadah, beberapa kolam ikan air tawar untuk memancing dan bilik persidangan. Selain itu pemaju juga akan menyediakan infrastruktur seperti jalan, parit, bekalan elektrik, air paip dan telefon. Dusun Peranginan SUKIDA juga akan diserikan dengan beberapa buah taman. Di suatu kawasan milik pemaju yang terletak berhampiran dengan pintu masuk, sebuah surau dan beberapa buah kedai juga dirancang untuk didirikan.

Setiap lot peserta akan dimajukan oleh pemaju yang akan menanam pokok buah-buahan yang dipersetujui oleh peserta. Pemaju akan mengurus serta mengendalikan kebun peserta tanpa sebarang bayaran selama lima tahun. Selepas ini, setelah hasil mula dinikmati bayaran khidmat pengendalian dikenakan ke atas peserta dengan kadar 30 peratus daripada nilai hasil setiap kebun dan sewa chalet.

Pelbagai pokok buah-buahan akan ditanam, terutama durian. Di samping itu tanaman kontan juga akan ditanam, dan dengan cara ini hasil daripada kebun akan dapat dinikmati sepanjang tahun. Peserta juga digalakkan mendirikan rumah atau chalet di lot masing-masing bagi disewakan kepada pelawat. Sesuai dengan syarat yang dikenakan dalam Kanun Tanah Negara untuk tanah pertanian, hanya sebuah bangunan dibenarkan didirikan di atas setiap lot. Bentuk bangunan dan bahan binaan hendaklah sesuai dengan suasana alam persekitaran desa-pertanian. Syarat ini dikenakan ke atas setiap peserta agar konsep pembangunan Dusun Peranginan SUKIDA, yang menekankan konsep pelancongan-tani, tidak terpesong, malah terus terjamin dan terkawal. Seluruh kawasan pembangunan itu akan dipagar, dan hanya satu pintu masuk disediakan. Ini akan menjamin keselamatan kepada setiap kebun peserta.

Konsep pembangunan Dusun Peranginan SUKIDA, walaupun belum lagi dilaksanakan, akan membuka peluang kepada petani beg bimbit (*brief-case farmer*) menyertai urusan niaga pelancongan-tani di negara ini. Petani beg bimbit bukanlah petani sepenuh masa; mereka selalunya

mempunyai pendapatan yang stabil dan agak lumayan dan bekerja sepenuh masa dalam sektor awam atau swasta. (Saya terhutang budi kepada rakan saya, Ismail Ahmad, yang telah menyedarkan saya tentang adanya istilah ini).

KE ARAH PENJENISAN PELANCONGAN-TANI DAN PENYERTAAN MASYARAKAT

Inventori pelancongan-tani di atas mengarah kepada suatu jenis aktiviti tersebut dan bentuk penyertaan masyarakat yang telah dan mungkin akan muncul di negara ini. Idea tentang jenis dan penyertaan masyarakat seperti ini telah pun dibayangkan oleh Fadil Amin Abas (1993). Mengikut beliau, terdapat tiga kemungkinan model pelancongan-tani: kerajaan sebagai pemimpin, syarikat swasta sebagai pemimpin dan petani kecil atau penduduk kampung sebagai pemimpin. Di bawah model pertama, kerajaan memajukan dan menguruskan pusat kemudahan pelancong. Kerajaan membina pusat kemudahan pelancong dan menyediakan infrastruktur. Pembangunan yang diusahakan oleh kerajaan itu akan mendatangkan faedah kepada orang perseorangan dan syarikat swasta dari kawasan setempat atau dari luar. Faedah itu termasuklah peluang perniagaan dan pekerjaan. Terdapat dua jenis perniagaan yang akan muncul: 1) perniagaan yang menyediakan keperluan secara langsung kepada pelancong, dan 2) perniagaan yang membekalkan keperluan kepada pusat kemudahan pelancong.

Di bawah model kedua, cirinya sama seperti model pertama. Tetapi di bawah model ini, syarikat swasta memajukan dan menguruskan pusat kemudahan pelancong. Kerajaan cuma membekalkan atau menaikkan taraf infrastruktur. Di bawah model ketiga, pemaju dan pengurus urus niaga pelancongan-tani ialah petani kecil atau penduduk kampung. Mereka boleh membina kemudahan penginapan atau menyediakan bilik di rumah mereka sendiri. Ciri ini sama seperti pelancongan kampung di Cherating (Hoffmann 1979). Kegiatan pelancongan yang berkaitan dengan kebun atau kehidupan kampung diadakan oleh petani atau penduduk kampung atau kumpulan dalam kampung. Sebuah pusat kraftangan atau barangan peringatn yang akan dikendalikan oleh petani atau penduduk kampung didirikan di dalam kampung. Penglibatan institusi kewangan diperlukan bagi menyediakan modal untuk membaiki rumah dan mengadakan aktiviti yang berkaitan. Kerajaan pula membekalkan infrastruktur dan kemudahan moden.

Penjenisan pelancongan-tani yang dicadangkan di sini adalah lebih luas daripada yang dikemukakan oleh Fadil Amin Abas (1993). Penjenisan ini dibentuk berdasarkan inisiatif, modal, pengurusan dan

JADUAL 1. Jenis Pelancongan-tani di Malaysia: tersedia
Ada dan Kemungkinan

Jenis	Status	Contoh
1. Pelancongan-tani penyertaan badan awam semata-mata	belum ada	—
2. Pelancongan-tani penyertaan badan awam dan swasta	belum ada	—
3. Pelancongan-tani penyertaan badan awam beserta petani beg bimbit	belum ada	—
4. Pelancongan-tani penyertaan badan awam beserta petani kecil	sudah ada	Tekam Plantation Resort
5. Pelancongan-tani penyertaan badan awam, swasta beserta petani beg bimbit	belum ada	—
6. Pelancongan-tani penyertaan badan awam, swasta beserta petani kecil	belum ada	—
7. Pelancongan-tani penyertaan swasta semata-mata	belum ada	—
8. Pelancongan-tani penyertaan badan swasta beserta petani beg bimbit	dalam perancangan	Dusun Peranginan SUKIDA
9. Pelancongan-tani penyertaan badan swasta beserta petani kecil	sudah ada	Kg. Guntong Luar, Setiu
10. Pelancongan-tani penyertaan ¹ petani kecil semata-mata	belum ada	—

¹ Di Australia dan Eropah, jenis ini sudah wujud dalam bentuk pelancongan berasaskan-ladang.

bentuk penyertaan masyarakat. Dalam Jadual 1, disenaraikan 10 kemungkinan jenis pelancongan-tani yang mungkin muncul dalam landskap budaya Malaysia.

1. *Pelancongan-tani penyertaan badan awam semata-mata.* Di bawah jenis ini, badan awam menyediakan modal, membina dan mengurus pusat kemudahan pelancong dan melengkapkan segala infrastruktur. Keuntungan daripada urus niaga itu dinikmati oleh badan tersebut. Penyertaan kepada masyarakat tidak dibuka.

2. *Pelancongan-tani penyertaan badan awam dan swasta.* Terdapat dua bentuk: usahasama dan penyertaan modal serta pengurusan. Bentuk

pertama melibatkan kedua-dua pihak mengeluarkan modal untuk membina pusat kemudahan pelancong dan menyediakan infrastruktur berdasarkan suatu formula penyertaan modal. Tetapi pengurusan pusat itu diserahkan kepada swasta yang lebih berkemahiran dan berpengalaman. Bagi bentuk kedua, kerajaan mengeluarkan modal, membina pusat kemudahan pelancong dan menyediakan infrastruktur, tetapi swasta menguruskan pusat tersebut.

3. *Pelancongan-tani penyertaan badan awam berserta petani beg bimbbit.* Badan awam mengeluarkan modal bagi memajukan satu kawasan kebun yang disediakan juga dengan pusat kemudahan pelancong dan infrastruktur. Kebun itu akan dipecahkan sempadan dan dijual kepada petani beg bimbbit. Mereka digalakkan mendirikan rumah atau chalet di kebun masing-masing bagi tujuan disewakan kepada pelancong. Pengurusan, pengendalian dan keselamatan kebun serta chalet/rumah peserta dipertanggungjawabkan kepada badan awam yang memajukan projek tersebut. Peserta dikenakan bayaran khidmat pengurusan dan pengendalian setelah hasil mula dinikmati. Pelancongan-tani bentuk ini sama dengan Dusun Peranginan SUKIDA yang dibincangkan di atas, tetapi gabungan penyertaan berbeza sedikit.

4. *Pelancongan-tani penyertaan badan awam berserta petani kecil.* Badan awam mengeluarkan modal, memajukan pusat kemudahan pelancong dan menguruskannya. Petani kecil menyertai urusan niaga ini dengan membeli saham daripada badan awam tersebut. Keuntungan daripada kegiatan tersebut diagihkan kepada petani berdasarkan unit saham yang mereka miliki. Bentuk pelancongan-tani ini sudah pun berjalan di negara ini, seperti di Tekam Plantation Resort.

5. *Pelancongan-tani penyertaan badan awam, swasta berserta petani beg bimbbit.* Cirinya ialah gabungan antara jenis kedua dan ketiga.

6. *Pelancongan-tani penyertaan badan awam, swasta berserta petani kecil.* Cirinya sama dengan jenis kelima, kecuali dalam jenis ini, faktor penyertaan ialah petani kecil, bukannya petani beg bimbbit.

7. *Pelancongan-tani penyertaan badan swasta semata-mata.* Badan swasta mengeluarkan modal, memajukan pusat kemudahan pelancong dan menguruskan pusat tersebut. Badan swasta terdiri daripada berbagai-bagai bentuk: perbadanan multinational yang bergerak cergas dalam sektor perladangan atau sektor lain; persatuan peladang, persatuan nelayan atau badan koperasi yang lain, petani besar, sekumpulan petani atau sekumpulan penduduk kampung.

8. *Pelancongan-tani penyertaan badan swasta berserta petani beg bimbit.* Cirinya sama dengan ciri dalam jenis keempat, kecuali faktor penyertaan ialah badan swasta dan bukannya badan awam. Model pelancongan-tani ini, seperti dibincangkan di atas – Dusun Peranginan SUKIDA – sedang dalam perancangan.

9. *Pelancongan-tani penyertaan badan swasta berserta petani kecil.* Kecuali faktor penyertaan, ciri pelancongan-tani jenis ini sama dengan jenis keempat. Pihak yang mengeluarkan modal, memajukan pusat kemudahan pelancong dan mengurus urus niaga tersebut ialah badan swasta. Petani kecil menyertai aktiviti ini dengan membeli saham atau menjadi ahli. Keuntungan daripada kegiatan itu diagihkan kepada ahli berdasarkan unit saham atau yuran ahli. Pelancong-tani jenis ini sudah pun beroperasi di negara ini; contohnya ialah Projek Pelancongan-tani di Kampung Guntong Luar, Setiu, Terengganu.

10. *Pelancongan-tani penyertaan petani kecil semata-mata.* Jenis ini belum muncul di Malaysia, tetapi bentuk pelancongan berdasarkan ladang sudah lama berjalan di Australia dan Eropah (Davies dan Turner 1993, Uhling 1993, Holsinger 1993). Pada masa akan datang, seperti dibuktikan oleh pelancongan kampung di Cherating, dijangkakan akan ada petani kecil di negara ini, sama ada secara persendirian atau berkeluarga mengusahakan urus niaga pelancongan di tapak pertanian mereka. Dengan sokongan dan bantuan daripada pihak yang berkenaan, mereka mengeluarkan modal sendiri, memajukan pusat kemudahan pelancong dan mengurus sendiri pusat tersebut.

KESIMPULAN

Pelancongan-tani, khususnya jenis kesepuluh, dapat menawarkan pelancongan alternatif sebagai satu bentuk yang mempelbagaikan pelancongan massa. Seperti disenaraikan oleh Weaver (1991, 415) terdapat 10 ciri pelancongan alternatif:

Penginapan

Sifat

1. Pola reruang	Berselerak, kepadatan rendah
2. Skala	Skala kecil, bentuk chalet
3. Pemilikan	Tempatan, keluarga, peniaga kecil

Pemasaran

4. Isi padu	Rendah
5. Tempat asal	Tiada pasaran yang dominan
6. Segmen	<i>Allocentric-Midcentric</i>
7. Kegiatan	Alam semula jadi/budaya
8. Kemusiman	Tiada musim yang dominan

Ekonomi

9. Status	Sektor pelengkap
10. Kesan	Sektor import rendah keuntungan dikekalkan dalam ekonomi setempat

Lebih penting lagi, sebagai satu bentuk pelancongan alternatif, pelancongan-tani membuka peluang kepada petani kecil untuk menyertai urus niaga ini. Dengan itu mereka boleh mempelbagaikan kegiatan ekonomi mereka dengan menjadikan pelancongan-tani sebagai pelengkap kepada kegiatan utama – pertanian. Pendapatan mereka juga dapat ditingkatkan. Dalam konteks negara, pelancongan-tani dapat memperluaskan asas atau produk pelancongan dan tentunya akan memberi sumbangan yang lebih besar kepada ekonomi setempat. Satu perkara yang perlu diberi perhatian dalam strategi pembangunan pelancongan-tani ialah membentuk satu imej yang unik dan eksotik bagi sektor pelancongan ini. Ini bermakna faktor kelainan daripada bentuk pelancongan lain perlu ditonjolkan.

RUJUKAN

- Abdul Aziz Rahman et al. 1992. *The Economic Impact of Tourism in Malaysia*. Kuala Lumpur: Laporan disediakan untuk ESCAP.
- Abdul Rahman. 22 Julai 1993. Potensi pelancongan-tani. *Utusan Malaysia* hlm. 9. Kuala Lumpur.
- Abdul Razak Din. 30 Jun 1993. Dusun Intrends naik harga 20%. *Utusan Malaysia*, Kuala Lumpur.
- Ahmad Kamil Mohamad. 1993. Agro-tourism: Malaysia Agriculture Park-A Realm to encounter and be part of nature. *Pertanian*. Bil 6:18-21.
- Ailin Ton et al. 1993. *Proceedings no International Conference on Agrotourism Industry*. Kuala Lumpur: Malaysia Institute & Agriculture.
- Berita Harian*. 2 Feb. 1993. Program pertanian tarik pelancong. hlm. 10. Kuala Lumpur.
- Berita Harian*. 27 April 1993. Agrotourism perlu diperluaskan. *Berita Harian*. hlm. 8. Kuala Lumpur.

- Berita Harian*. 1993. *Kebun buah untuk pikat pelancong*, 10 Mei, hlm. 7. Kuala Lumpur.
- Berita Harian*. 1993. *Dusun Damai dibuka*, 14 Julai, Kuala Lumpur.
- Boo, E. 1990. *Ecotourism: The Potentials and Pitfalls*. (2 Jilid). Washington D.C.: World Wildlife Fund.
- Business Times*. 1992. Three-day Conference on agrotourism. 24 Jun, hlm. 18. Kuala Lumpur.
- Chandrasekaran, 1993. FOA Preparing Guidelines on Agrotourism. *The Star*, 24 Ogos. Pulau Pinang.
- Davies, W.P. & Turner, J.C. 1993. Farm Tourism and Recreation in the United Kingdom. Dlm. *Proceedings of International Conference on Agrotourism Industry*, pnyt. Ailin Ton et al. Kuala Lumpur: Institut Pertanian Malaysia.
- Dina Fuad. 1992. New push to promote agrotourism. *New Sunday Times*, 26 Julai, hlm. 14. Kuala Lumpur.
- Fadil Azim Abbas. 1993. Some Potential Socio-Economic Effects of Agrotourism in Malaysia. Dlm. *Proceedings of International Conference on Agrotourism Industry*, pnyt. Ailin Ton et al. Kuala Lumpur: Institut Pertanian Malaysia.
- Farrell. B.H. & Runyan, D. 1991. Ecology and Tourism. *Annals of Tourism Research* 18(1): 26-40.
- Furer-Haimendorf, C. 1984. *The Sherpas Transformed: Social Change in a Buddhist Society of Nepal*. New Delhi: Sterling Publishers.
- Hoffmann, N. 1979. *A Survey of Tourism in West Malaysia and Some Socio-Economic Implications*. Research Notes and Discussion Paper No. 13. Singapura: Institute of Southeast Asian Studies.
- Holsinger, C. 1993. Australia Farm Stay Tourism-Towards a National Strategy, Dlm. *Proceedings of International Conference on Agrotourism Industry*. pnyt. Ailin Ton et al. Kuala Lumpur: Institut Pertanian Malaysia.
- Intrends Prima Jati. t.t. *Dusun Peranginan SUKIDA*. Kuala Lumpur: Risalah Promosi.
- Kadir Din. 1988. *Keusahawanan Bumiputera dalam Industri Pelancongan di Cherating dan Pulau Tioman*. Kertas Kadangkala Bil. 1. Bangi: Fakulti Sains Kemasyarakatan dan Kemanusiaan, Universiti Kebangsaan Malaysia.
- Lee, D.N.B. & Snepenger, D. J. 1992. An Ecotourism Assessment of Tortuguer, Costa Rica. *Annals of Tourism Research* 19(2): 367-70.
- MacAndrew, C. 1977. *Mobility and Modernisation – The Federal Land Development Authority and Its Role in Modernising the Rural Malaysia*. Yogyakarta: Penerbit Universitas Gajah Mada.
- Malaysia. 1991. *Rancangan Malaysia Keenam, 1991-1995*. Kuala Lumpur: Jabatan Percetakan Negara.
- New Straits Times*. 1991. *Talk on agro toward 2020*, 7 Disember, hlm. 11. Kuala Lumpur.
- New Straits Times*. 1993. *Promote agro-tourism call goes*, 28 Jun, hlm. 3. Kuala Lumpur.
- New Straits Times*. 1992. *Capitalise on tourism, farmer told*, 4 Ogos, hlm. 16. Kuala Lumpur.
- New Straits Times*. 1993. *Agritourism: a New Growth Industry in New York*, 2 Oktober, Kuala Lumpur.

- Oppermann, M. 1991. Tourism in Malaysia: The Spatial Difference. *Ilmu Alam*. 20: 67-80.
- Oppermann, M. 1992. International Tourist Flows in Malaysia. *Annals of Tourism Research* 19(3); 482-500.
- Perbadanan Kemajuan Ekonomi Negeri Johor (PKENJ). t.t. "Dusun Damai". Johor Bahru: Risalah Promosi.
- Place, S.E. 1991. Nature Tourism and Rural Development in Tortuguero. *Annals of Tourism Research* 18(2): 186-201.
- Rosli Zakaria. 1992. Agro-tourism concepts a Winner. *New Straits Times*, 28 Ogos, hlm. 30. Kuala Lumpur.
- Saodah Ellias. 1992. Agrotourism to attract the visitors. *New Straits Times*, 29 Julai, hlm. 14. Kuala Lumpur.
- Sistem Penerbangan Malaysia. 1993. Nature Tourism in Malaysia. *Wings of Gold*. Ogos.
- Sulong Mohamad. 1986. *Petempatan FELDA: Perspektif Perancangan Bandar dan Desa*. Kuala Lumpur: Dewan Bahasa dan Pustaka.
- Sulong Mohammad. 1991. New Town as an Urbanization Strategy in Malaysia's Regional Development Planning: A Case Study of Bandar Pusat, Jengka Tiga Segi. Dlm. *Cities and Development in the Third World*, Potter, R.B. dan Salau, A. T. (pnyt). London: Mansell.
- Sulong Mohammad. 1993. Pelancongan-tani di Malaysia: Contoh Tekam Plantation Resort. Kertas kerja dibentangkan di Simposium Kebudayaan Indonesia-Malaysia V. Bandung. 25-27 November.
- Uhlig, J. 1993. Farm-based Tourism in Baden-Wuettemberg, Germany. Dlm. *Proceeding of International Conference on Agrotourism Industry*, pnyt. Ailin Ton et al. Kuala Lumpur: Institut Pertanian Malaysia.
- Utusan Malaysia*. 1993. *Melabur di Dusun Damai*, 12 Julai, Kuala Lumpur.
- Weaver, D.B. 1991. Alternative to Mass Tourism in Dominica. *Annals of Tourism Research* 18(3): 414-432.

Jabatan Geografi
Universiti Kebangsaan Malaysia
43600 UKM Bangi
Selangor Darul Ehsan

